

СТАН ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УСРР (1921–1937 РР.)

THE ORTHODOX CHURCH POSITION IN THE UKRAINIAN SSR (1921–1937)

Постановка проблеми у загальному вигляді. Період 1921–1937 рр. став одним із найтрагічніших етапів в історії Православної Церкви на теренах новоствореної Української Соціалістичної Радянської Республіки. Утвердження радянської влади супроводжувалося докорінною зміною державно-церковних відносин, запровадженням атеїстичної ідеології та системною політикою витіснення релігії з суспільного життя. Православна Церква, яка традиційно відіграла важливу духовну, культурну й соціальну роль в українському суспільстві, опинилася в умовах жорсткого державного контролю, правових обмежень і постійного тиску з боку репресивного апарату.

Актуальність дослідження зумовлена потребою глибшого осмислення історичного досвіду Православної Церкви в умовах більшовицького режиму та його значення для розуміння сучасних державно-

У статті розглянуто церковне життя на українських землях, окупованих Російською Соціалістичною Радянською Республікою (РСФРР), після утворення на цих землях Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР). Прослідковано ставлення нової радянської адміністрації до Православної Церкви. Коротко висвітлено питання розділення духовенства у радянській Україні. Автор дійшов висновку, що нова радянська адміністрація намагалася знищити Церкву як суспільний інститут, поступово переходячи від відмежування держави та Церкви до обкладання непомірними податками, заведення адміністративних та кримінальних справ на духовенство та фізичного знищення неугодних режиму діячів.

Ключові слова: церква, релігія, єпископ, священик, православ'я, репресії.

* Аспірант Київської православної богословської академії.

** Postgraduate student of the Kyiv Orthodox Theological Academy.

церковних відносин в Україні. Саме осмислення церковних процесів, які відбувалися в УСРР, дає можливість ширше зрозуміти контекст, в якому перебувало суспільство та інтелігенція, в число якої входило духовенство, та як витіснення Церкви за правове поле держави поклало початок репресивним діям у Радянській державі.

Метою дослідження є аналіз стану Православної Церкви в Українській Соціалістичній Радянській Республіці у 1921–1937 рр. в умовах утвердження та розвитку радянської тоталітарної системи.

Проаналізувати основні засади державної політики радянської влади щодо Православної Церкви в УСРР у 1921–1937 рр.

Зважаючи на мету дослідження, автор ставив перед собою такі **завдання**:

- Охарактеризувати правове становище Православної Церкви та духовенства в умовах радянського законодавства;
- Дослідити етапи та форми антирелігійної кампанії радянської влади;
- Оцінити вплив репресій 1920–1930-х рр. та наслідки для кадрового складу і діяльності Православної Церкви в УСРР.

Аналіз досліджень і публікацій. Період радянської окупації та утворення УСРР довгий час залишався малодослідженим у питаннях релігійного життя. Лише з проголошенням незалежності України відкрився доступ до архівних фондів та документів, що дозволило

The article examines church life in the Ukrainian lands occupied by the Russian Socialist Federative Soviet Republic (RSFSR), following the establishment of the Ukrainian Socialist Soviet Republic (UkrSSR) in these territories. Particular attention is paid to the transformation of state policy toward religion under the new Soviet administration and to the place of the Orthodox Church within the emerging Soviet system. The study traces how the Bolshevik authorities perceived the Church not merely as a religious institution but as a potential ideological rival and a remnant of the old social order. In this context, the article outlines the initial measures aimed at formally separating church and state, which were presented as progressive reforms but in practice laid the groundwork for systematic pressure on religious life. The article also briefly addresses the issue of the division and internal fragmentation of the Orthodox clergy in Soviet Ukraine, which was both a consequence of external repression and a deliberate outcome of state policy. The author concludes that the new Soviet administration pursued a consistent strategy to destroy the Church as a social institution, gradually intensifying its methods. This strategy evolved from legal and administrative marginalization to the imposition of excessive taxes, the initiation of administrative and criminal proceedings against clergy, and ultimately the physical elimination of individuals considered undesirable by the regime. Through these measures, the Soviet authorities sought to eliminate the Church's influence

історикам детально вивчити долю Православної церкви в радянській Україні. Щоб дослідити стан Православної Церкви в УСРР до початку Другої Світової війни, найперше варто звернутися до Конституції та Кримінального кодексу УСРР, як до першоджерел, що регулювали відносини церкви та держави. Звісно, варто брати до уваги те, що в Радянських республіках, а пізніше в Радянському союзі, конституція завжди відіграла роль фікції для зарубіжних держав, по справжньому ж влада підтримувалася за рахунок терору та репресій, а неугідні партії частини суспільства фізично знищувались, тому всі статті цих документів, потрібні для дослідження, розглядалися виключно з критичної точки зору. В свою чергу, важливо звернути увагу на праці таких істориків-сучасників тих подій, як Василь Біднов, а також більш сучасних істориків, таких як Володимир Пащенко. Чи не ключову роль у будь-якому дослідженні відіграють архівні документи, в даному підрозділі нами були використані архівні документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (ЦДАВО) та архівні документи та матеріали, упорядковані доктором історичних наук Сергієм Жилюком, які допомагають на основі джерел зрозуміти стан, в якому опинилась УАПЦ на землях окупованих радянським режимом.

Виклад основного матеріалу. У 1914 р. біле духовенство в Україні нараховувало 22846 осіб. З них: священників – 10673, дияконів – 2337, псаломщиків – 9836. Діяло 105 монастирів, із них 56 чоловічих і 49 жіночих, де проживало 4367 ченців і черниць, 6222 послушників і послушниць [Біднов, 1921, с. 5].

З окупацією територій УНР Червоною Армією та приходом до влади більшовиків і утворенням УСРР, Православна Церква одразу опинилася поза правовим полем у новій атеїстичній державі. Основою цього став найперше декрет про відокремлення церкви від держави й школи від церкви, прийнятий 18 січня 1919 р., а пізніше Конституція УСРР закріпила, як одне з основних положення, про «припинення можливості використання релігії й церкви в інтересах класового устрою», а також позбавляла духовенство і ченців будь-якого права голосу у державі [Бойко, 1919].

Проте до повної ліквідації повстанського руху, що діяв на теренах України, новостворена влада, яка ще була доволі хиткою, не наважувалася здійснювати планомірний наступ на церкву,

on society and to subordinate all aspects of public life to the ideological goals of the state.

Keywords: church, religion, bishop, priest, Orthodox Christianity, repression.

тому обходилися розбоем, грабунками в деяких монастирях та конфіскацією продовольства на потребу армії. Типовим прикладом пограбування монастирів служить перебування більшовиків у Святогірській Успенській Лаврі, спираючись на архівні документи, які збереглися до нашого часу, навіть закриваючи очі на блюзнірство та знуцання над ченцями, можна оцінити матеріальні збитки цього перебування: «Монастир зазнав загальних збитків на суму 395 835 р. 46 коп. Забрано: господарський інвентар, транспортні засоби, постільну білизну, ковдри, матраци, різноманітний кухонний та столовий посуд, рогату худобу, коней, меблі, вино, продовольство, фураж, канцелярське приладдя, інструменти, обладнання та вироби столярної і бондарної майстерень, монастирську скарбницю, церковне облачення, а також особисті речі ченців: чоботи, натільну білизну, одяг, особисті заощадження. З ризниці на поточний момент забрано: один архімандричий хрест, з іншого зірвали золотий ланцюг вартістю 3 000 руб.; шість наперсних хрестів – по 1 000 руб. (6 000 руб.); один ієрейський хрест – 400 руб.; зрізано каміння з митри – на 3 000 руб. (за довоєнним курсом)» [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 1094, арк. 35]. Таким чином, можна зрозуміти, що за цими розбоями та грабунками, стояв намір, передусім, перевірити реакцію суспільства, а також наповнити державну скарбницю за рахунок церковних цінностей.

А вже після повного придушення повстанських виступів, більшовиками розпочалася кампанія з повної ліквідації церкви як соціальної інституції в радянській державі. Першим етапом цієї кампанії було фізичне винищення духовенства та економічні і соціальні утиски тих, хто з певних причин не був знищений.

Найперше, що намагалася зробити більшовицька влада для опанування церковної ситуації в Україні, це силами губернських ліквідаційних комісій розгорнути на місцях кампанію з реєстрації та обліку духівництва всіх релігійних конфесій: «починаючи з ченців, черниць, псаломщиків, дияконів і вище [згідно з ієрархічним ступенем]» [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 2186, арк. 78]. Проте, незважаючи на всі штрафні санкції та обмеження, які запроваджували ліквідаційні комісії, загальну кількість духовенства серед православних конфесій України достовірно так і не встановили, але це не завадило радянській владі розпочати планомірний наступ на духовенство в УСРР.

Почалися ці утиски з обмеження виконання священниками своїх основних парафіяльних і фахових обов'язків та суттєвого обмеження їх доходів. Так, згідно 123 статті Кримінального

кодексу УСРР: «Привласнення собі релігійними або церковними організаціями адміністративних, судових чи інших публічно-правових функцій і прав юридичних осіб карається – примусовими роботами на строк до шести місяців з ліквідацією вищевказаних організацій та з конфіскацією майна організацій» [Тацій, 2017, с. 134]. Так, згідно цієї статті, священникам заборонялося виконувати основні Таїнства Православної Церкви, такі як вінчання, хрещення, похорону, здійснювати церковне судочинство, таким чином, крім значного врізання прибутків єпархій та парафій, радянська влада витісняла глибоко вкорінені традиції та намагалася на їх місці засіяти нові, комуністичні. Місцеві виконавчі комітети, користуючись монополією держави на реєстрацію актів громадянського стану, знайшли спосіб поповнювати місцеві бюджети (нерідко – тільки власні кишені) за рахунок коштів, що їх за логікою речей мали б отримувати священнослужителі.

Радянська місцева адміністрація дуже часто провадячи офіційну реєстрацію актів про шлюб, народження або смерть людини безоплатно, за виписи для священника, щоб той міг виконати відповідний релігійний чин, вимагали велику платню, яку встановлювали в залежності від лояльності того, чи іншого священника. В архівах зберігся запис про скаргу членів парафіяльної ради Миколаївської церкви с. Лизаветівка Юзівської округи до НКВД, за якою «місцевий виконком правив за виписи: про народження – 7(8) руб. золотом; про смерть – 3(4) руб. золотом» [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 215, арк. 4].

Так радянська влада відкрито проводила політику проти церкви та духовності, вважаючи її ворогом свого режиму та намагалась обмежити вплив церкви на суспільне життя. Найбільшою загрозою для свого панівного становища вона вважала Російську Православну Церкву під керівництвом патріарха Тихона, який анафемував новий режим. Саме тому радянська влада не перешкоджала створенню релігійних груп з метою підриву впливу РПЦ. Це сприяло українізації православної церкви, незважаючи на опір патріарха Тихона та вищої православної ієрархії в Україні.

У жовтні 1921 р. відбувся перший Всеукраїнський православний церковний Собор, на якому було обрано власну ієрархію, затверджено канони та організацію УАПЦ. Всеукраїнська Церковна Рада обрала митрополитом отця Василя (Липківського).

Нова церква швидко розросталась і наприкінці 1920-х рр. стала другою за кількістю парафій та віруючих після Української

Православної Церкви. Основними принципами УАПЦ були національність, незалежність від світської влади, демократизм та прагнення до відродження українських звичаїв. Богослужіння проводилося українською мовою, священники не носили ряси, борода і довге волосся. Церковна ієрархія будувалася на засадах виборності [Колодний, Яроцький, Лобовик та ін., 1999, с. 121]

Успіх УАПЦ став причиною занепокоєння більшовицького керівництва. Влада спочатку намагалась розколоти церкву зсередини, підтримуючи розкольницькі церковні організації. У 1924 р. з'явилась Діяльна Христова Церква (ДХЦ), яку очолював М. Мороз, з центром у Михайлівському монастирі в Києві. Представники Діяльно-христової церкви вважали, що зможуть християнізувати комуністичну ідеологію та «примирити» християнство і комунізм шляхом реформ у церкві [ЦДАВО України, ф. 3984, оп. 1, спр. 54, арк. 46]. Проте вона виявилась нестійкою і в 1927 р. була ліквідована. У 1925 р. з'явилась Соборно-Єпископальна Церква під проводом Ф. Булдовського. Ця церква була більш лояльною до радянської влади, але водночас вона виступала за українську церковну незалежність.

Незважаючи на всі перешкоди, УАПЦ залишалась найвпливовішою українською церквою. Поруч зі спробами розколу в українській церкві, радянська влада вела широку пропаганду, спрямовану на висміювання релігії та приниження віруючих. Гаслом цієї кампанії стало «Релігія – опіум для народу!». Багато храмів було закрито або зруйновано, священників переслідували. Наприклад, Києво-Печерська Лавра була ліквідована, а храм перетворено на антирелігійний музей.

У 1927 р. влада розпочала відкритий наступ проти УАПЦ. Під тиском Державного Політичного Управління (ДПУ) митрополита УАПЦ Василя (Липківського) було усунуто та заарештовано у жовтні 1927 р. Його звинувачували в антирадянській діяльності. У зв'язку з проведенням процесу над Спілкою визволення України, УАПЦ було звинувачено в антирадянській діяльності. У 1928 р. набрав чинності Адміністративний кодекс УСРР, який містив розділ «Правила про культу». Подібні документи, які фактично обмежували свободу совісті та віросповідання, були прийняті в інших союзних республіках через рік. А в 1930 р. під тиском НКВС Синод УАПЦ прийняв рішення про саморозпуск, проте це не врятувало колишніх священників УАПЦ від переслідувань [Білас, 1994, с. 219].

Після пленуму ЦК ВКП(б)У у лютому–березні 1937 р., на якому Сталін заявив про наявність загрози для країни через дії са-

ботажників, шпигунів і диверсантів, розпочалася масова кампанія репресій [Смирнов]. У цей період репресивний апарат був удосконалений і сформувався у великий механізм, спрямований на широке застосування каральних заходів. 31 липня 1937 р. ЦК ВКП(б) затвердив наказ НКВС СРСР про створення трійок, які призначалися для винесення вироків над арештованими особами, що розв'язало руки органам НКВС на місцях без особливого суду виносити потрібні вирoki. Затримані розподілялися на дві категорії: до першої входили «найбільш зловісні елементи», які підлягали розстрілу, а до другої – інші, які мали бути ув'язнені на термін 8–10 років [Кримінальний кодекс УСРР 1922].

У зв'язку з розглядом активності з боку духовенства чи парадіянів як контрреволюційної діяльності, церковні особи піддавалися репресіям, які здійснювалися спеціальними трійками, що склалися з першого секретаря обкому, керівника обласного управління НКВС і обласного прокурора [Жилук, 2003, с. 8].

За словами історика Володимира Паценка: «Цей ряд заходів із реорганізації правоохоронних органів, проведених в СРСР у середині 30-х рр., дозволив приступити до останнього штурму православ'я – фізичної ліквідації духовенства» [Паценко, 1994, с. 157].

Так, до кінця 1941 р. вижили лише 1 єпископ та 270 священників, усі інші були фізично знищені або перебували у засланні, а друга п'ятирічка була проголошеною «п'ятирічкою знищення релігії». Ця кампанія мала дуже негативні наслідки для церкви в Україні: на середину 1930-х рр. у порівнянні з 1914 р. в Україні залишилося лише 9 % церков. Більшість храмів було закрито або зруйновано, а радянська влада продовжувала притискати релігійні громади і нищити та замінити все, що зв'язане з релігією на власні ідеологічні парадигми.

Висновок. Таким чином за короткий період окупації України більшовиками та утворення Української Соціалістичної Радянської Республіки, радянською владою було знищено всі здобутки українського автокефального руху попередніх років. Нова атеїстична влада використала УАПЦ, як інструмент для своїх політичних ігор, а як тільки він почав нести найменшу загрозу національного відродження, безжально його знищили. Дії радянської влади у цьому напрямку мали систематичний характер. Починаючи з обмеження церковного інституту на законодавчому рівні та виокремленням його від державних справ, у Церкві відбирався основний дохід для її існування, а непомірні податки, які дуже часто встановлювалися «на місці», в залежності від лояльності до влади того чи іншого священни-

ка, добивали і без того збіднілі парафії. За хвилею економічного тиску йшов репресивний, а саме, відібравши монастирі та руйнуючи храми, радянські «трійки» НКВС фізично ліквідували безліч єпископів, священників та національно свідомих миян на чолі з лідером духовного відродження о. митрополитом Василем (Липківським).

1. Біднов В., (1921), *Церковна справа на Україні*, Тернів: Українська автокефальна церква, 48 с.
2. Білас І., (1994), *Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х книгах*, кн. 2, Київ: Либідь, 422 с.
3. Бойко В., (2008), Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки 1919, *Енциклопедія історії України*, т. 5: Кон-Кю, редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України, Київ: В-во «Наукова думка», 568 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Konstitutsiya_Usrr_1919.
4. Дорошенко Д., (1940), *Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу*, Берлін: Р. Б. Нація в поході, 70 с.
5. *Історія релігії в Україні: Навчальний посібник*, А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін.; за ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. НАН України, Інститут філософії ім Г. Сковороди. Відділення релігієзнавства, Київ: 1999, 736 с.
6. Кримінальний кодекс УСРР 1922, *Велика українська юридична енциклопедія. У 20 т.*, т. 17. Кримінальне право, В. Я. Тацій (відп. ред.) та ін., 2017, 477 с.
7. Пашенко В. О., (1994), *Свобода совісті в Україні: Міфи та факти 20–30 років*, Київ: Видавництво «Полтава», 252 с.
8. Смирнов А. Неопублікований декрет митрополита Діонісія (Валединського) від 24 грудня 1941 року, *Андрій Смирнов*, URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/15503/31-Smyrnov.pdf?sequence=1>.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 5, оп. 1, спр. 1094, арк. 35.
10. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 2186, арк. 78.
11. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 215, арк. 4.
12. ЦДАВО України, ф. 3984, оп. 1, спр. 54, арк. 46.
13. *Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20–30 роках ХХ ст. Архівні документи та матеріали*, упорядник С. І. Жилюк, Рівне: Волинські обереги, 2003, 152 с.

1. Bidnov V., (1921), *Tserkovna sprava na Ukraini, Terniv: Ukrainaska avtokefalna tserkva*, 48 s. [In Ukrainian].
2. Bilas I., (1994), *Represyivno-karalna systema v Ukraini 1917–1953. Suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz. U 2-kh knyhakh*, kn. 2, Kyiv: Lybid, 422 s. [In Ukrainian].
3. Boiko V., (2008), *Konstytutsiia Ukrainskoi Sotsialistychnoi Radianskoi Respubliky 1919, Entsyklopediia istorii Ukrainy*, t. 5: Kon-Kiu, redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy,

- Kyiv: V-vo «Naukova dumka», 568 s. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Konstitutsiya_Usrr_1919. [In Ukrainian].
4. Doroshenko D., (1940), *Pravoslavna tserkva v mynulomu y suchasnomu zhytti ukrainskoho narodu*, Berlin: R. B. Natsiia v pokhodi, 70 s. [In Ukrainian].
 5. *Istoriia religii v Ukraini: Navchalnyi posibnyk*, A. M. Kolodnyi, P. L. Yarotskyi, B. O. Lobovyk ta in.; za red. A. M. Kolodnoho, P. L. Yarotskoho. NAN Ukrainy, Instytut filosofii im H. Skovorody. Viddilennia religiiieznavstva, Kyiv: 1999, 736 s. [In Ukrainian].
 6. Kryminalnyi kodeks USRR 1922, *Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia. U 20 t., t. 17. Kryminalne pravo*, V. Ya. Tatsii (vidp. red.) ta in., 2017, 477 s. [In Ukrainian].
 7. Pashchenko V. O., (1994), *Svoboda sovisti v Ukraini: Mify ta fakty 20–30 rokiv*, Kyiv: Vydavnytstvo «Poltava», 252 s. [In Ukrainian].
 8. Smyrnov A. Neopublikovanyi dekret mytropolyta Dionysiia (Valedynskoho) vid 24 hrudnia 1941 roku, *Andrii Smyrnov*, URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/15503/31-Smyrnov.pdf?sequence=1>. [In Ukrainian].
 9. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy), f. 5, op. 1, spr. 1094, ark. 35. [In Ukrainian].
 10. TsDAVO Ukrainy, f. 5, op. 1, spr. 2186, ark. 78. [In Ukrainian].
 11. TsDAVO Ukrainy, f. 5, op. 2, spr. 215, ark. 4. [In Ukrainian].
 12. TsDAVO Ukrainy, f. 3984, op. 1, spr. 54, ark. 46. [In Ukrainian].
 13. *Chervonyi teror proty dukhovenstva i viruiuchykh na Skhidnii Volyni (Zhytomyrshchyni) u 20–30 rokakh XX st. Arkhivni dokumenty ta materialy*, uporiadnyk S. I. Zhyliuk, Rivne: Volynski oberehy, 2003, 152 s. [In Ukrainian].